

ARKEOLOGISK TIDSSKRIFT

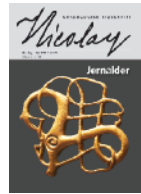
Nicolay

Nicolay – Nr 109 • 2009
Løssalg kr 50,-

Jernalder

En ringnål fra Vullum,
Sør-Trøndelag.
Foto: Hilde Marie S.
Melgaard.

Christopher Prescott Et bronsespyd fra Luster: <i>From Russia with love?</i>	3	Terje Spurkland Språket i jernalderen	49
Erlend Nordlie Arkeologisk forståelse av jernalderens jernutvinningsteknologi: noen problemer	9	Kristin Eriksen og John Atle Stålesen Om de store fortellingene i arkeologien. Et intervju med Lotte Hedeager	55
Nora Furan Biografi som tilnærming til materiell kultur i vikingtid	17	Irmelin Axelsen og Kristine Ødeby En fot innenfor døra – å være hospitant hos Akershus Fylkeskommune	60
Frans-Arne Stylegar "Hellige hvite steiner" – panis, penis eller sieidi?	23	Maria Spitalen Valum Påkostet publikasjon fra NTNU. Bokanmeldelse av <i>Det 10. Nordiske bronsealder- symposium 5.-8. oktober 2006</i>	65
Linn Marie Krogsrud Vikingtids sølvedpoter i Irland: Alternative kategoriseringer	35	Petter Snekkestad Bokanmeldelse av <i>Middelalderbyen Nidaros</i>	69
Hans-Johnny Hansen Hva kan oldtidens smidde gjenstander fortelle oss? En eksperimentell smed beretter...	43		

Nicolay

Utgitt av arkeologistudentene ved
IAKH, Universitetet i Oslo.

Redaktør: Marianne Hem Eriksen
Redaksjon: Joachim Åkerstrøm, Linn
Trude Lieng, Kristin Eriksen, Janne W.
Olsrud, Line R. Hov, Hilde Melgaard,
Kristin Orvik, Sondre R. Midtun og
John Atle Stålesen.

Abonnement 2009: NOK 150,-
Abonnement kan tegnes ved
skriftlig henvendelse til:
NICOLAY-arkeologisk tidsskrift, IAKH,
Postboks 1008 Blindern, 0315 OSLO
Eller med e-post til:
abonnement@nicolaytidsskrift.no
Hjemmeside: www.nicolaytidsskrift.no

Kontonummer: 1720 22 35549
ISSN 0332 / 8937

Copyright: Nicolay
Ettertrykk tillatt når kilden oppgis.

Grafisk formgivning og trykk:
BK Gruppen, Sandefjord
Trykket på miljøvennlig papir.
Opplag: 750

Utgitt med støtte av Kulturstyret ved
Studentsamskipnaden i Oslo.

FORFATTERINSTRUKS
Artikler mottas på skandinaviske
språk eller engelsk. Artiklene leveres
som vedlegg til e-post eller på diskett
i Word eller RTF-format. Alle foto,
dias, tegninger og tabeller må følge
med manuskriptet. Manuskriptet må
være påført forfatterens navn og tittel,

og e-post, adresse og telefonnummer
ønskes vedlagt.

Manuskriptet bør ikke være lengre
enn 6 sider (skriftstørrelse 12 med 1 ½
linjeavstand) inkludert illustrasjoner.
Unntaksvis kan redaksjonen vurdere
manuskript på opptil 10 sider.
Fotnoter godtas ikke.
Litteraturhenvisningene i manuskriptet
angis med forfatterens etternavn, års-
tall og sidetall. Litteraturlisten skrives
etter SAA Journal Style Guide og skal
innholde referert litteratur.
Illustrasjonstekstene og navn på foto-
graf (hvis bilde) skal stå til sist i
dokumentet.

Redaksjonen forbeholder seg retten til
en siste korrektur før artikkelen
trykkes.

“Hellige hvite steiner” panis, penis eller sieidi?

Frans-Arne Stylegar (fylkeskonservator i Vest-Agder)

Vi kaller dem “hellige hvite steiner” eller fallossteiner, men i mange tilfeller er det ikke lett å se likheten med en fallo. I Sverige går steiner som oppviser flere likheter med fallossteinene, under betegnelsen “gravklot”, og der tenker flere seg at disse steinene er symbolske fremstillinger av brød eller brødkurver. Den faglige diskusjonen i Norge og Sverige har i stor grad forholdt seg til hver sin idealtipe, mens alle formene som befinner seg imellom disse, gjerne er blitt sett i lys av den ene eller andre av dem, avhengig av om forfatteren befinner seg innenfor den svenske eller den norske diskursen. Etter min oppfatning bør fallossteinene analyseres langs tre akser:

1. Som innslag i en norsk-svensk kulturminnetype som også omfatter gravklotene i Sverige.
2. I lys av folkloristiske kilder fra senere tid.
3. I forhold til mulige paralleller i samisk rituell praksis, slik den er dokumentert i kilder fra 1600- og 1700-årene.

Steinene har vært en del av fagdiskusjonen i det minste siden 1820-årene. For Sveriges del avbilder og diskuterer Liljegren & Brunius (1823, pl. 86) et funn fra Bjursta kungsgård i Västmanland, idet de viser til

et lignende funn fra Johannisberg i samme len. Steinen fra Bjursta var av hvit bergart, “rund med ett kors tvärt öfver” og funnet i en gravhaug “jemte aska, ben och stycken af urnor”. Forfatterne la også frem et funn fra Norge, nærmere bestemt det nå tapte funnet fra Jøren i Sparbu (1823, pl. 99). I 1842 presenterte Koren Christie tre andre funn fra Norge, samtlige av dem innkommet til Bergen museum (Christie 1842).

I denne tidlige perioden, ja faktisk helt frem til begynnelsen av 1900-årene, trakk man gjerne paralleller mellom svenske og norske funn (Liljegren & Brunius 1823, Christie 1842, Hermelin 1875; se dessuten Lindqvist 1921 for et sent eksempel). Men i løpet av forrige århundre ble det vanlig å diskutere funnene fra Sverige og funnene fra Norge hver for seg. Terminologien er også forskjellig i dag. I Sverige brukes begrepet gravklot/klotsten/stenklot, en språkbruk som iallfall går tilbake til Hermelins artikkel i Fornminnesföreningens tidsskrift i 1875, men som trolig har røtter i Esaias Tegnér's dikt, Kronbruden (1841), der han blant annet besynger “Inges hög med sitt stenklot”, med referanse til den såkalte Inglinge hög i Ingelstad i Småland, ved hvis fot det den

Figur 1. Dønnasteinen fra Nordland og steinen fra Inglinge hög i Småland (innfelt). Disse steinene representerer så å si arketyperne i den norske henholdsvis den svenske fagdiskusjonen - Dønna-steinen som den typiske fallossteinen/"bellige hvite steinen" og Inglingesteinen som den typiske dekorerte gravkloten. Foto:Wikimedia Commons.

gangen lå en dekorert, nærmest rund "kule" av hvit bergart. Riksantikvarie-ämbetet i Sverige benytter denne definisjonen av gravklot:

"Avsiktligt formad eller utvald naturformad sten som varit centralt placerad på förhistorisk grav. Avser endast ensam liggande klot, dvs. flyttat, och inte ett gravklot som utgör konstruktionsdetalj i en grav. Gravklot har runt eller ovalt tvärsnitt. Det förekommer att gravklot har ornamentik och skålgropar."

De svenske gravklotene forekommer først og fremst på Gotland og i Mälardalen (Ohlberger 2006:6), men finnes også lenger nord (Biwall 1987:6). Dessuten finner vi dem på Åland og i Österbotten i Finland (Ambrosiani 1954:69).

Penis

At de norske steinene vanligvis betegnes som fallossteiner eller "hellige hvite steiner", skyldes i første rekke Trondheimsarkeologen Th. Petersens arbeider (Petersen 1906, 1922, 1932). I den nomenklaturen som benyttes i den nasjonale kulturminnebasen, Askeladden, er fallosstein definert på følgende måte

"Lys marmorstein utbugget for å symbolisere mannlig fruktbarhetsevne. Form og størrelse varierer, men hovedtrekkene er et avrundet hode over en søyleformet sokkel, utbugget i ett stykke. Noen steiner har ornamenter rundt sokkelen, og ofte er de utstyrt med en tverrgående linje over hodet. Høyden kan variere fra 20 - 100 cm, bredden 10 - 50 cm."

Figur 2. Et utvalg av steinene fra Rogaland. Variasjonen er stor, og fallosanalogien er ikke i alle tilfeller like åpenbar. Foto: Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger (etter Myhre 2006).

Lenge var fallossteinenes utbredelse i Norge begrenset til vestlandsfylkene fra Rogaland til Møre og Romsdal, Trøndelag og Nord-Norge. Etter hvert har det imidlertid kommet for dagen steiner også lenger østpå – i Agderfylkene, Telemark, Vestfold, Hedmark og Østfold. Antallet registrerte eksemplarer øker stadig – Solberg (2001) oppgir 56 stykker og Myhre (2006) 63. Jeg har kjennskap til nærmere 90 eksemplarer.

Det ligger et solid monn av kulturhistorisk tolkning i så vel den norske som den svenske definisjonen, og begge står i fare for å fungere ekskluderende dersom man holder seg strengt til ordlyden. Den svenske definisjonen knytter monumentene utelukkende til gravkontekst; den forutsetter rundt eller rundaktig tverrsnitt og ekskluderer tilsynelatende steiner med typisk fallosform. Derimot gir den en åpning for at steinene kan være naturlig tildannet, og ikke nødvendigvis hogd. Det siste skiller den fra Askeladden-definisjonen, som ellers fremstår som nokså åpen, dersom man bortser fra kravet om at materialet skal være lys marmorstein og den forklarende formuleringen innledningsvis om at steinene "symboliserer mannlig fruktbarhetsevne". Trolig fordi den svenske definisjonen inkluderer naturlig formede rullesteiner som av og til opptrer i gravsammenheng, og som kan være av varierende bergarter, presiserer den ikke at steinen skal være lys eller hvit, selv om flertallet av de dekorerte steinene fra Sverige faktisk er av lys eller hvit bergart (Westerholm 1999:20). I realiteten er det et meget begrenset antall "arketyper" i henholdsvis Norge og Sverige som har vært styrende for de respektive definisjonene. I Norge dreier det seg hvite, nokså høyreiste fallosformede steiner som

Figur 3. Fallos eller gravklot? Stein fra Hammarby i Uppland, Sverige. Den har ornamentering som de typiske østsvenske gravklotene med dekor, men form som de fallossteinene som særlig opptrer på den norske vestkysten. Fallosene og gravklotene utgjør i realiteten én kulturminnegruppe og bør behandles under ett. Foto: Bertil Oblberger, Stockholms universitet.

den fra Glein i Dønna, og i Sverige om dekorerte, "klot"-formede steiner, representert ved eksemplarene fra Inglinge og Uppsala by (fig. 1 og 2).

Westerholm diskuterer derfor med svensk utgangspunkt de to kuleformede runesteinene fra Torsnes i Østfold som varianter av gravklot-typen (1999:10), mens de samme steinene så vidt meg bekjent aldri har vært nevnt i den arkeologiske diskursen om "hellige hvite steiner" i Norge (NIyR II, Tose I-II). Når samme forfatter skal beskrive en stein fra Hammarby i Uppland, er det imidlertid tydelig at definisjonen blir en

Figur 4. Fallosstein fra Varøy i Nærøy, Nord-Trøndelag. Dekoren knytter den klart til en del av de svenske steinene, men den blir vanligvis nevnt sammen med de vestnorske steinfallosene - med og uten dekor. Foto: Vitenskapsmuseet.

hemsko. Westerholm skriver om steinen, som er av lys granitt og 0,9 m høy, at den "klotformade del ej (er) fullt klotformad", og at steinen dessuten har et "fyrssidig fotparti" (1999, katalog, nr. 41). Som bildet (fig. 3) viser, er det faktisk tale om en stein som står meget nær de "klassiske" fallossteinene fra norsk område. Hammarbysteinen står heller ikke alene i så måte. Steiner av en form som ligger atskillig nærmere fallossteinene enn gravklotene, er blant annet funnet ved husgrupp III på Helgö i Uppland, på gravfeltet RÄE 150 på Ekerö i Uppland og i grav A16 fra Lästringe i Södermanland.

Omvendt tror jeg det er nokså mange steiner rundt i Norge som ligger nærmere de svenske "arketypene" enn de norske, og som derfor ikke er blitt omfattet av fagdis-

kusjonen om slike steiner i Norge (fig. 4). De to steinene fra Torsnes er gode eksempler, men det finnes atskillig flere. Her skal jeg bare nevne noen. Således nevner Gerhard Schøning fra sitt besøk i Gudbrandsdalen i 1775 at det på toppen av Gudbrandshaugen på Hundorp "staaer en lav Steen, rundaktig ovenpaa, der muelig er bleven brugt, til en Offer-Steen" (gjengitt etter Jacobsen & Larsen 2005:26). Det er mulig at det dreier seg om en rundaktig stein av lys kvartsitt som i dag befinner seg et annet sted på fornminnefeltet på Hundorp (anf. arb., s. 27). Fra Vest-Agder kjenner jeg flere steiner som ut fra form og funnkontekst bør betraktes som tilhørende samme gruppe. Enkelte steder er lignende steiner oppfattet som løftesteiner, dvs. kuleformede steiner som unggutter i historisk tid forsøkte å løfte fra bakken som en

Figur 5. Gravklot fra Ekerö, Uppland.
Foto: Historiska museet, Stockholm.

manddomsprøve. Andre steiner ligger nærmere de fallosformede steinene, men skiller seg fra disse f. eks. ved at de ikke er av lys eller hvitaktig bergart. Et godt eksempel har vi i en stein som tidligere stod på Skedsmo kirkegård i Akershus. Det kan også være grunn til å vurdere enkelte gamle funn i museumsmagasinene i lys av denne fornminnetypen. Jeg tenker f. eks. på det kasserte funnet C1004 fra Borre prestegård i Vestfold, som er innført i Oldsaksamlingens hovedkatalog som en ankerstein, men som ut fra katalogbeskrivelsen kanskje kan ha vært en "klot" (gjenstanden skildres som "meget svær og uforenlig, af en meget uregelmæssig Kugleform med en dyb og bred Indslibning rundt omkring"; smln. f. eks. med fig. 5 fra Ekerö i Uppland). I enkelte distrikter viser det seg dessuten at runde eller ovale (natur?) steiner forekommer i betydelig antall på noen gravplasser. Det gjelder f. eks. Østfold, med Store-Dal som det fremste eksempelet (Stylegar 2006:166). På Store-Dal ligger disse steinene som toppsteiner på gravhaugene.

Hva så med tolkningen av steinene? Jo, her fremstår forskjellene mellom den norske og svenske fagdiskusjonen som tydeligst. Et fellestrekk er at steinene tolkes inn i en kultisk sammenheng, slik man for så vidt har gjort siden første halvdel av 1800-årene. W. F. K. Christie forklarte dem som "Billeder forestillende Guddomme eller Skytsaander" i 1842 (Christie 1842:367). En del år senere beskrev C. A. Holmboe steinfallosene som "hellige, symbolske Stene, der i Oldtiden dyrkedes som et Slags Gudebilleder" (Holmboe 1866). Særlig to arbeider, ett i Sverige og ett i Norge, har senere på det nærmeste vært skoledannende. Det gjelder Th. Petersens artikkel fra 1906, *Nogle bemerkninger om de saakalte "Hellige hvide Stene"* (Petersen 1906), og H. Christianssons 1948-studie, *Gravklot og gravoffer* (Christiansson 1948).

Det er i Petersens artikkel at man for første gang finner klart formulert det som i dag er mer eller mindre konsensusoppfatningen i Norge om steinene. Petersen mente at det var tale om fallossymboler knyttet til en

fruktbarhetkult i eldre jernalder (Petersen 1906, jfr. 1922, 1932). Denne oppfatningen har fått bred støtte (se f. eks. Hjørungdal 1991; Solberg 1999, 2001). Begrepet "hellige hvite steiner" er hentet fra Petersens artikkel; han fikk navnet fra en beskrivelse i Eddadiktet Gudrunarkvida III. Solberg, som er én av dem som senest har behandlet steinfallosene, knytter dem til fruktbarhetkulten i eldre jernalder, konkret relatert til Njordkulten. Hun viser til sammenfallet mellom utbredelsen av stedsnavn som inneholder gudenavnet og det spredningsmønsteret som steinfallosene opp-viser. I denne fagtradisjonen knyttes steinene i stor utstrekning til gravhauger. Solli (2008) foreslår imidlertid at steinene står i forbindelse med Odinkulten, men hun holder fast ved fallostolkningen.

Panis

Christianssons behandling av gravklotene skiller seg på flere punkter fra Petersens, selv om de altså delvis behandler det samme materialet. Hans utgangspunkt var dels formen, og dels dekoren på visse av de svenske steinene (fig. 6). Christiansson sammenlignet steinenes form med brød og med løpere til skubbekverner. Den enkle korsdekoren på flere av steinene kan sammenlignes med de snitt som av baktekniske grunner skjæres inn i mange brødtyper (Christiansson 1948, jfr. Fabech & Näsman 2009:120). Videre pekte han på at dekoren på enkelte av de svenske steinene minner om brødkurver, slik de kjennes fra senere tid, og at disse mer stiliserte steinene kan ha symbolisert en kurv med flere offergaver, både brød og andre matvarer (Christiansson 1948:123ff.). Tolkningen langs denne aksen har vunnet bety-

Figur 6. Gravklot med båndfletningsdekor fra Norra Huseby i Trosa-Vagnbärad, Södermanland, Sverige. Foto:Wikimedia Commons.

delig tilslutning i svensk arkeologi. I forlengelsen av Christianssons utlegning har Kaliff foreslått at en tradisjon med gravoffer i form av brød og løpere til skubbekverner i løpet av jernalderen utviklet seg til bruk av mer raffinerte, gjerne dekorerte gravklot (Kaliff 1997:89). En mer nyansert diskusjon om dekor og symbolikk på de svenske steinene finnes hos Westerholm (1999).

Myhre (2006) har nylig tatt opp de vestnorske steinene til ny diskusjon. Han viser at navnet "hellige hvite steiner" er basert på en tvilsom analogi med en beskrivelse av en stein i Eddadiktet Gudrunarkvida III (2006:245). Det som faktisk beskrives i diktet, er etter Myhres oppfatning en mindre, knyttnevestor stein (beskrivelsen av steinen i G. kunne for så vidt passe langt bedre med de eggformede steinene av lys bergart som av og til opptrer i gravfunn fra vikingtid, f. eks. i flere av Kaupanggravene). Myhre problematiserer i liten grad tolkningen av steinene som falloser,

Figur 7. Mange fallossteiner befinner seg i kirker og på kirkegårder, slik som disse fra Bygland i Setesdal. Eksemplaret øverst t. h. står på Sandnes kirkegård, de øvrige på Bygland kirkegård. Et par av steinene har vært sekundært (?) benyttet som gravsteiner p på 1700-tallet. Etter Nilsen 1985.

men han forsøker å løse opp den ofte antatte sammenhengen mellom gravhauger og fallossteiner. Videre stiller han spørsmål ved om steinene entydig kan knyttes til eldre jernalder. Han tar opp bl. a. Christies gamle tanke om at steinfallosene kan ha vært symboler for norrøne guder og ha vært oppstilt i kultbygninger. Her får han støtte av Odner (1999), som peker på at mange av disse steinene faktisk er funnet på kristne kirkegårder, og at de kan ha vært benyttet i den førkristne kulten som har foregått på disse stedene. Myhre argumenterer likeledes overbevisende for at noen av steinene ut fra funnopplysninger kan ha vært plassert i utendørs kultanlegg, horg. Eksempelvis trekker han frem funnet fra Rykkja i Skatval (Nord-

Trøndelag), som ble gjort i en i "en eiddommelig grube paa toppen af en bergknaus".

For egen regning vil jeg nevne steinen fra Heggland i Bygland (Aust-Agder), oppfattet som en "avgud" lokalt og funnet stående under gulvet i et eldre våningshus som ble revet omkring 1900 (Larsen 1994:112), samt et ukjent antall steiner som skal ha blitt funnet på stranden ved Kallum i Rygge, Østfold (Ree 1947:70). Enkelte av steinene har dessuten en helt plan underside, og av og til er også én eller flere sider av foten rettet av. Det gjelder f. eks. den avbildede fra Sandnes kirkegård i Bygland (Aust-Agder, fig. 7), og også en stein fra Tjomsås i Vennesla (Vest-Agder). Det kan se ut til at disse steinene er beregnet å skulle stå på et jevnt underlag av tre eller stein.

Jeg tror som Myhre at det er fornuftig å flytte fokuset fra gravhauger og over til andre funnkontekster. Ser vi på det folkloristiske materialet om steinfallos og andre, lignende steiner, ser vi at det er knyttet ulike tradisjonsoppfatninger til dem, og at man ikke spesielt knytter dem til gravhaugene. Rydh mente at gravklotene var av magisk art, og hun ser paralleller med løftesteinene som er kjent i senere tradisjon (1936:170). Rydh nevner et eksempel fra Kronobergs län, der gifteklare mannfolk måtte løfte en bestemt rullestein på strak arm som en manndomsprøve, og for at jenta skulle svare "ja". Det er interessant at en av fallossteinene på Vestlandet, nemlig den på Ålhus, lokalt i Jølster går for å ha vært en løftestein. Steinen skal ha hatt en komplisert historie – man mener at den opprinnelig ble funnet i en steinur, før den ble satt opp i tunet på Øvrebø. Senere ble

den flyttet til Ålhus kirke. Steinen skal ha blitt benyttet som manndomsprøve av unge gutter både på Øvrebø og på Ålhus. Det kan også være grunn til å merke seg at vi her kan ha en antydning om at koblingen mellom fallossteiner og kirker/kirkegårder ikke behøver å være opprinnelig, men at steinene kan være flyttet til kirkene på et senere tidspunkt. Hermelin gjengir et sagn knyttet til Ytterselø kirke, om hvordan en gravklot skal ha blitt flyttet til kirketomten i forbindelse med oppføring av kirken: "Stenen fördes med otama tvillingoxar till den plats der kyrkan skulle byggas, och en munk läste övfer honom, hvarigenom hedendomen togs ur honom" (Hermelin 1875:169). Kanskje har vi i sagnet for oss et ekko av en middelaldersk praksis. Innskriftene på den ene av to runeprydede steinene fra Torsnes er forsynt med kors – innskriften begynner med et korstegn og selve innskriften danner også et kors. Kan man på denne måten ha uskadeliggjort steiner som på et eller annet vis ble satt i forbindelse med hedensk kult?

Det kan også være verdt å trekke inn tradisjoner knyttet til noen steiner i Telemark. I Willes Beskrivelse over Sillejords Præstegjeld i Övre Tellemarken (1786:46) fortelles det:

"I Mee-Aas findes tvende Stene af maadelig Størrelse, som indtil de senere Tider med en udmærket Højtidelighed ere blevne dyrkede som en Guddom. Hver Torsdag Aften, og andre Tider toede man dem, besmurte dem med Smör eller anden Salve for Ilden, törrede og hensatte dem i Højsaedet, alt i den Tanke, at de gave Velsignelser i Huset. Dette skal ellers være den ældste Gudsdyrkelse for Odins Ankomst.

Paa Gaarden Qvalseth i Brunkebergs Sogn vare ogsaa for ikke mange Aar siden to Stene, dannede som Surbröd, der bleve agtede saa meget højt, at de ej allene maatte ligge i Højsædet med ren Halm under, men de bleve endog bestandig toede i Kjernemelk, og i Jule-Højtiden overstænkede med frisk Öl. Hvad Helligdom har været ved disse Stene, har jeg ikke kundet faae udfrittet. Jeg vil troe, at de sidste som have hædret dem, have gjort det af Agtelse for Fortidens Sædvaner, hvilke disse Fjeldfolk ere altfor hengivne til at vedblive, endog i urimelige Ting. En i sin Drukkenskab for Guds Ære ivrig og nidkjær Bonde skal have slaaet Stenene i to, og kastet dem bort."

Wilses beskrivelse av hvordan man behandlet disse steinene, minner sterkt om skildringene av de såkalte "faksene" i Setesdal, bare med den forskjell at faksene var av tre. Steinene på Kvålseth kaltes Tussesteinene. De var antagelig av samme form som den steinen som i dag er oppbevart i Kviteseid gamle kirke, og som bærer navnet Tårestein eller Brødstein. Denne er nærmest klotformet, og av en grønnaktig bergart, muligens serpentin. En tradisjon hevder at Brødstein i tidligere tider ble lagt i åkeren for å gi større avling. Den skal også ha legende kraft. Man mener at den ble oppbevart på prestegården før den havnet i kirken, men at den ble fjernet fra huset fordi den ramlet ned fra sin vante plass og slo i hjel ett av prestens barn. Landstad gjengir et annet sagn om steinen som i realiteten er en middelaldersk Olavslegende.

Parallellen til de ritualene som var knyttet til de setesdalske faksene, som var figurert

Figur 8. Samiske offersteiner, seiði, slik de er fremstilt av Henri A. Chatelain (*Representations des Lapons*) i 1714. Han hentet motivene fra Johannes Schefferus' *Lapponia* fra 1673. Steinene ser ut til å være av lys bergart, og formen minner om steinfallosene.

formet i tre (men i Fakse Brokkes tilfelle med en tilhøgd hatt av stein på hodet, av "nedtrykt" form) og som har en uklar opprinnelse (Bø 1959), fører tankene hen til et lite antall steinfigurer, alle forskjellige og ingen av dem dessverre nærmere daterbare. Jeg har kjennskap til tre stykker - den såkalte "Rosslandsguden" fra Sokndal i Rogaland (Dahl 2003), en 8,3 cm høy stein med uthogde ansiktstrekk fra Røysland i Valle i Setesdal (Larsen 1994:113) og et

funn fra ukjent sted på Sunnmøre (B7699). Sistnevnte består av en 25 cm høy, eggformet rullestein med ståflate i én ende og et ansikt modellert ved hjelp av prikkhogging i den andre. Det får være som det er. Men de ritualene som i nyere tid ble utført i tilknytning til fakser og steiner som dem som Wille nevner fra Telemark, inngår jo i disse områdene i en større sammenheng av offer til makter, og deriblant til trær og jordfaste steiner. Skar (1961:169) forteller fra Valle i Setesdal om offersteinen Skjeng, og fra ulike deler av landet finnes opplysninger om lignende steiner. Beskrivelsene av de ritualene man utførte ved disse steinene, minner om det som fortelles fra Telemark og Setesdal. Om den såkalte Hansteinen i Sirdal (Vest-Agder), som fremdeles eksisterer, heter det seg at man til den ofret noe av det første av alt som ble produsert på gården. Det kunne det være råmelk fra kyr, morsmelk etter fødsel eller noe fra hvert slaktedyr, og man holdt på med dette helt til omkring 1840.

Seiði

Men det er heller ikke vanskelig å se likheter mellom denne praksisen og samiske ritualer knyttet til det som på nordsamisk heter seiði. På samisk område møter vi dessuten igjen steiner som synes å ha klare likhetstrekk med steinfallosene/gravklovene. Christie nevner i forbindelse med at han diskuterer Dønnasteinen, at "det er mig af en troeværdig Mand berettet, at der paa en Høi i Nærheden af Torneå skal have staaet et lignende Steenbillede, som af Lapperne betragtedes med Ærefrygt, og som derfor af den geitslige Øvighed blev foranstaltet borttaget og nedsænkt i Torneå Elv" (Christie 1842:356). Denne steinen har altså vært lik nok den fra Dønna til at

Figur 9. Forsiden på den engelske utgaven av Johannes Schefferus' Lapponia fra 1674. Øverst er fremstilt en sieidi (t. v.) og en tromme, begge rituelle rekvisitter. Sieidi'en har en form som minner om flere av steinfallosene.

Christie oppfattet dem som representanter for ett og samme fenomen. En annen observatør, Jacob Fellman (1906) beskriver fra Enare flere lokaliteter med hvite steiner, stort sett hodestore steiner som hviler på en større, mørkere stein.

Dette er beskrivelser av sieidi, samiske offersteiner. Disse kunne være rullesteiner, flyttblokker, frittstående fjellformasjoner eller figurer av stein eller tre. Sieidi er enten iøynefallende i seg selv eller plassert på et iøynefallende sted. De fleste sieidi er

naturlige formasjoner, men enkelte er tilaget av mennesker (for et eksempel på det siste, se Manker (1957, bildetekst til bilde 323-324). Om de eksemplene som nevnes av Christie og Fellman var av den ene eller andre typen, er selvsagt umulig å si. Sieidi var knyttet til ulike nivåer i det samiske samfunnet: familie/hushold, jakt-/flyttelag og siida (Hansen & Olsen 2004:224f., jfr. Westerdahl 2008:65ff, generelt om sieidi: Manker 1957, Rydving & Kristoffersson 1994).

Det finnes enkelte avbildninger av sieidi som kan være av samme type som den Christie fikk høre nyss om fra Torneå. Schefferus (1673) gjengir i sin *Lapponia* et stikk av en samisk mann ved en sieidi av en form som minner om en fallos (fig. 8). Samme forfatter avbilder et annet sted en lignende gjenstand som trolig også er en sieidi (fig. 9). Det er nærliggende å trekke sammenligningen med steinfallosene på norsk og svensk område.

Enkelte sieidi kan være utstyrt med skålgroper, men vanligvis er de uten menneskeskapte markeringer. På oversiden av noen offersteiner kan man imidlertid finne innhugd en større grop, og rundt den en ringformet eller rammeformet fure. Gropen synes å ha paralleller i det norske materialet av offersteiner, således på den nevnte Hansteinen i Sirdal, samt på en annen stein som det er knyttet offertradisjon til, Solsteinen i Spangereid (Vest-Agder).

Sammenhengen mellom samisk og norrøn førkristen rituell praksis har blitt påpekt av flere i senere år, med størst styrke kanskje av arkeologen Neil Price (2002). Hvorfor

skulle det ikke være en sammenheng også når det gjelder former for ofring til makten og typer av offersteder? Dersom vi betrakter det brede spekteret av sieidi, både hva angår materiale, utseende og sosial tilhørighet, fremstår det som en parallell til det brokete bildet av fakser, ”brødstener” og offersteiner av ulikt slag som muntlig tradisjon og skriftlige kilder

lar oss ane eksistensen av i Sør-Norge. I dette komplekse bildet er det ikke urimelig å regne med at steinfallose/gravklotene har hørt hjemme på et tidspunkt, enten de nå har hatt sin plass på gravhauger, i kultbygninger eller i horg – eller på alle disse stedene.

LITTERATUR

Ambrosiani, B.

1954 En märklig gravkonstruktion och andra gravfynd vid Indalselvans nedre lopp. *Forvännen* 1954, s. 65-82.

Biwall, A.

1987 *Gravklot, diskussion runt en sten*. C-uppsats i arkeologi, Uppsalas universitet.

Bø, O.

1959 Faksar og kyrkjerestar. *Bygd og by* 12, s. 43-76. Oslo.

Christiansson, H.

1948 Gravklot og gravoffer. *TorI*, s. 121-131. Uppsala.

Christie, W. F. K.

1842 Om tre merkelige Steen-Figurer, som tilhører det bergenske Museum. *Urda*, b. 2, s. 352-367.

Dahl, B. I.

2003 *De mytiske landskap - de rituelle landskap. Et eksempel fra Rossländ i Sokndal kommune i Rogaland*. Hovedoppgave i arkeologi, NTNU.

Fabech, C. & U. Näsman

2009 Kristnandet – ett brytpunkt? M. Larsson (red.). *Uppbrott. Brytpunkter och övergångar i tid och rum*, s. 112-127. Kalmar.

Felman, J.

1906 *Anteckningar under min vistelse i Lappmarken. Del 2. Ur Lappske Mytologi och Lappländsk sägen*. Helsingfors.

Hansen, L.-I. & B. Olsen

2004 *Samenes historie frem til 1750*. Oslo.

Hermelin, O.

1875 "Stenkloten" på ättehögar. *Svenska fornminnesföreningens tidskrift*, b. 2, s. 165-205.

Hjørungdal, T.

1991 *Det skjulte kjønn. Patriarkal tradisjon og feministiske visjon i arkeologien belyst med fokus på en jernalderkonstekt*. Lund.

Holmboe, C. A.

1866 Spor af Civaisme i Europa. *Christiania Videnskabselskabs Forhandlinger* 1966, s. 182-220. Christiania.

Höijer, P.

1992 *Gravklot i gravar från jaa på Lövö. Ett försök till tolkning av gravklotens innebörd*. Uppsats i påbyggnadskurs i arkeologi, Stockholms universitet.

Jacobsen, H. & J. H. Larsen

2005 Hundorp og Gudbrandssettens maktsymboler. A. Engen & R. Steiri (red.). *Hundorp. Tusenårsstaden i Oppland*, s. 14-51. Oslo.

Kaliff, A.

1997 *Grav och kultplats. Eskatologiska föreställningar under yngre bronsålder och äldre järnålder i Östergötland*. Uppsala.

Larsen, J. H.

1994 "Hellige steiner" i Aust- og Vest-Agder. *Viking* 57, s. 107-118.

Liljegren, J. G. & C. G. Brunius

1823 *Nordiska fornlemningar*; b. 2. Stockholm.

Lindqvist, S.

1921 Ynglingättens gravskick. *Forvännen* 1921, s. 83-194.

Manker, E.

1957 *Lapparnas heliga ställen. Kultplatser och offerkult i belysningen av Nordiska museets och landsantikvariernas fältundersökningar*. Stockholm.

Myhre, B.

2006 Fra fallos til kors – fra horg og hov til kirke? *Viking* 69, s. 215-250.